

'Naturwetenschappelijke datering' (p. 34) en 'Een put in het koor van de Heilig-Kruiskapel' (p. 34-35), de gegevens uit opgravingsverslagen van Van Giffen, De Groot en anderen vermengen met tal van retorische vragen van henzelf en vervolgens zonder nadere argumentatie conclusies trekken die met die gegevens in strijd zijn. Zo houden zij vol dat er op de plek van de huidige Dom een kerkje van Dagobert heeft gestaan, door Willibrord herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd, hoewel daarvan geen spoor is gevonden, en verder dat de Heilig-Kruiskapel, ondanks de C14-datering in de tiende eeuw, toch moet dateren uit de tijd van Willibrord.

Een archeologisch gegeven dat zij niet gebruiken, maar alleen vermelden in een noot die grotendeels over iets anders gaat (noot 34 bij hoofdstuk II, te vinden op p. 63), is de constructie van de Heilig-Kruiskapel in twee fasen: als oudste een kleine vierkante 'cella', die in een volgend bouwplan is opgenomen als zuidelijke arm van een kruisvormig kerkje, zoals uiteengezet door Raphael Rijntjes, 'De *ecclesiola* in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', in: *Bulletin KNOB* 93 (1994), p. 150-161. Deze bouw in twee fasen zou kunnen wijzen op herbouwing van een verwoest kerkje, en gezien de bouwvormen, een gebouw uit de Merovingische tijd. Hier zouden we dus het kerkje van Dagobert van circa 630 voor ons kunnen hebben, dat minder dan een eeuw later door Willibrord werd herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd.

Ook dan blijven we zitten met de C14-datering in de tiende eeuw, die ons inderdaad voor raadsels stelt. In de tiende eeuw, de tijd van bisschop Balderik, bouwde men niet meer in die vorm, en bovendien is van deze bisschop bekend dat hij geen nieuwe kerk bouwde, alleen de verwoeste kerken die hij na de Noormannenbezetting bij zijn terugkeer uit Deventer aantrof, zo goed als hij kon herstelde; iets waarvan Broer en De Bruijn mijns inziens terecht uitgaan. Naar mijn mening was dat kleine kerkje echter zodanig verwoest, dat bisschop Balderik volledig nieuw metselwerk voor de herbouw heeft moeten toepassen, met specie die inderdaad uit de tiende eeuw dateert. De C14-datering berust op schelpen en ander organisch materiaal uit de metselspecie, niet op de gebruikte stenen.

Het Domein in Utrecht blijft een bron van controversen en dat is er met dit boek van Broer en De Bruijn niet beter op geworden. Een oplossing van de problemen is er naar mijn mening niet dichterbij door gekomen, maar stof tot hernieuwde discussie geeft het in elk geval wel; voor de voortgang van de wetenschap is dat in ieder geval een verdienste.

Johanna Maria van Winter

Nieuwsbrief Signum 7/4 (1995)

VERKENNING

J.A. Mol

Zegels uit een archief van de Duitse orde: wat kun je er mee?

Naar aanleiding van: J.H. de Vey Mesdagh (met medewerking van J.A. de Boo), *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balje van Utrecht, 1200-1811* (2 dln; Utrecht 1995). Deel 1: beschrijvingen; deel 2: afbeeldingen. 244 en 112 pp. ISBN 90-6148-020-5. f 65,00. Af te halen bij het Baljearchief, Springweg 25, 3511 VJ Utrecht, tel. 030-232 22 12 (alleen geopend op maandag).

Zegels horen niet tot de bronnen die vaak door medëvisten worden geraadpleegd. Zegelkunde wordt nog al eens geassocieerd met de heraldiek, die op haar beurt gemakkelijk door serieuze geleerden gemeden wordt als een nostalgische speeltuin voor amateur-generalen. Los van het feit dat ook de beoefening van de heraldiek haar waarde heeft, met name voor de studie van stand en verwantschap, wordt de zegelkunde daarmee onrecht gedaan. Zegels tonen meer dan alleen een afbeelding, terwijl ook die afbeelding vaak wat anders laat zien dan heraldische motieven. Sigillografie is daarom bestlist meer dan wapenkunde. Het vak mag dan niet aan enige Nederlandse universiteit onderwezen worden, het heeft wel degelijk wetenschappelijk nut. Dat is de laatste jaren voor diverse onderzoeksthema's bij herhaling gebleken. Zo is in recente publikaties van onder meer E.C. Dijkhof (*Archief Zeeuws Genootschap* 1992, 57-87) en B.R. de Melker (*Jaarboek Genootschap Amstelodamum* 1993, 19-48) weer eens aangetoond dat de bestudering van stads- en schepenzegels belangrijke inzichten kan opleveren voor onze kennis van de wordingsgeschiedenis der steden.

Misschien spreekt dat allemaal wel voor zich. Het zegel was in de volle en late middeleeuwen het middel bij uitstek om een op schrift gestelde overeenkomst, wilsuiving of getuigenis te bekrachtigen. Die functie moest het pas in de zestiende eeuw geleidelijk aan afstaan aan de handtekening. Zonder zegel(s) had een oorkonde geen bewijskracht: een bij oorkonde gesloten overeenkomst kon dan ook makkelijk nietig gemaakt worden door afsnijding van het zegel. Het zegel diende dus om geloofwaardigheid te verlenen aan hetgeen in oorkonden werd gesteld en moest daarom in al zijn onderdelen een middel tot herkenning van de zegelaar zijn, of dat nu een persoon, een overheidsorgaan of een instelling betrof. Dat gebeurde in woord en beeld, door het opnemen van de naam in een randschrift - zo mogelijk met vermelding van functie, ambt of waardigheid - en het uitbeelden van een voorstel-

ling waarvan de zegelaar meende dat ze iets van zijn wezen, taak of doel tot uitdrukking bracht.

Dat betekent dat het zegel altijd informatie bevat over de zegeleigenaar. Afbeelding, randschrift, vorm, afmeting, kleur, wijze van bevestiging, volgorde, enz.: ze kunnen er allemaal toe bijdragen meer over deze persoon of instelling te weten te komen. Zulke informatie vult die uit de oorkonde aan zoals ze op haar beurt ook weer door de oorkondelijke gegevens wordt aanvuld. Zegels en oorkonden horen bij elkaar. Er is daarom veel voor te zeggen bij de editie van oorkonden per zegel steeds een beknopte beschrijving op te nemen, liefst ook met een foto, zodat de beschrijving meteen gecontroleerd kan worden. In de meeste oorkondenboeken wordt alleen meegedeeld wiens zegel aan de oorkonde bevestigd is, soms onder vermelding van kleur, afmeting en wijze van bevestiging. De interessantste gegevens zijn echter te halen uit het randschrift en de afbeelding op het zegelveld.

Nu gaan veel oorkondenboeken niet verder dan 1300. Voor die periode is, althans voor Nederland, een grote verzameling zegels afgebeeld en beschreven in een aparte publikatie: het bekende *Corpus Sigillorum Neerlandicorum*, uitgegeven door H. Brugmans en K. Heeringa. Tal van zegels aan akten uit het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* en dat van het Sticht Utrecht zijn hiertn terug te vinden. Maar volledig en uitputtend is het CSN zeker niet. En dan, de geschiedenis houdt niet stil bij 1300. In de beschikbare edities of andere toegangen op akten uit de veertiende en vijftiende eeuw vindt men zo-wat nergens zegelbeschrijvingen of verwijzingen naar zulke beschrijvingen elders opgenomen. Voor de brommenarme onderzoeker die voortdurend op spoortocht is naar extra informatie - en dat zijn veel medievisten toch - is dat een handicap.

Wat zouden - en nu neem ik maar even een paar voorbeelden uit mijn eigen territorium - de door Sipma en Vries uitgegeven vier delen *Oudfriese Oorkonden* bijvoorbeeld niet aan waarde hebben gewonnen als daarin bij elke oorkonde de logo's en zegeltekens beschreven waren van al die hoofdelingen, pastoors en kloosteroversten die in de stukken als oorkonders en getuigen optreden. Datzelfde geldt voor de zogenaamde *Pax Groningana*-bundel met zo'n tweehonderd oorkonden betreffende de verhouding Groningen-Friesland in de vijftiende eeuw. Die oorkonden, en dus ook de zegels, worden immers voor allerhande doeleinden geraadpleegd. Bijvoorbeeld om verwantschaps- en bezitsrelaties te onderzoeken, onder adiel en eigenherden. Dan kan het van belang zijn om vast te stellen dat personen zich op hun zegels anders noemen dan in de oorkonde, wat met Friese edellieden niet zelden het geval is. Zegels geven ook wel informatie over relaties tussen parochies en kloosters: dan is het nuttig om te weten dat welke zieleherder zich op zijn zegel als *frater of canonicus* afficheert. Soms ook kunnen conclusies worden getrokken over

de patrocinia van bepaalde kerken en altaren, op grond van de heiligenaafbeeldingen op de zegels van de er toe behorende geestelijken.

Voor Friesland heeft de medievist dan het geluk dat enige tijd geleden alle zegels aan de stukken uit het Rijksarchief te Leeuwarden gefotografeerd zijn en dat een deel ervan inmiddels door een ter zake kundige dienstweigenaar beschreven is. Er zijn in den lande meer archieven waar zegelcollecties gevormd en toegankelijk gemaakt zijn, maar om nu te zeggen dat er veel werk op dit terrein verzet wordt, gaat te ver. Van de massa zegels aan laat-middeleeuwse stukken is in feite nog maar een fractie ontsloten. Wie er C. van Heels bibliografie van zegelkundige publikaties in het juli-augustusnummer van *De Nederlandse Leeuw* uit 1993 (p. 333-355) op naslaat, zal ontdekken hoe weinig catalogi en overzichtswerken er tot dusver gepubliceerd zijn. Wat de kerkelijke instituties betreft kan voor Nederland gewezen worden op de in 3 delen en 23 afleveringen verschenen *Nederlandse kloosterzegels vóór 1600*, die dan ook nog alleen maar betrekking hebben op benedictijnen, cisterciënzers en premonstratenzers. De grote bedelorden komen in afzonderlijke publikaties (van D. van Heel en S.P. Wolfs) nog aan hun trekken, maar voor het overige is de oogst heel mager. Slechts in regionale zegelpublicaties kan hier en daar wat stuttemateriaal gevonden worden.

We kunnen daarom bij zijn met elk initiatief om laat-middeleeuwse zegelverzamelingen te beschrijven of anderszins toegankelijk te maken. Zo'n initiatief heeft onlangs tot zichtbaar resultaat geleid in de vorm van een zegelboek van de balije Utrecht van de Duitse orde. Het bestaat uit twee delen: een deel met beschrijvingen, inclusief een inleiding en een index, en een deel met fotografische afbeeldingen. Het geheel is samengesteld door de oud-archivaris van de balije Utrecht van de Duitse Orde, J.H. de Vey Mestdagh, met medewerking van de bekende heraldicus J.A. de Boo en de fotograaf M.A. Douma. De Boo heeft uiteraard de heraldische voorstellingen beschreven. De heer Douma staat niet op het titelblad, maar hij lijkt me hier het vermelden waard omdat zijn foto's van uitstekende kwaliteit zijn, wat voor het controleren en raadplegen van de zegelafbeeldingen van groot belang is.

Het gaat in totaal om 3350 zegels. Dat zijn alle zegels - uitgezonderd de dubbeln - aan de stukken die in het Balijearchief in het gestauteerde Duitse Huis aan de Springweg te Utrecht worden bewaard. Daaronder vindt men uiteraard meer dan alleen maar de zegels van orde-oversten en ordehuizen. Het overgrote deel bestaat uit zegels van anderen: kerkvorsten, landsheren, steden, schepenen, kloosters, parochiekerken, ambachtsheren, edelen, ministerialen, welgeborenen, enzovoort, kortom van ieder die bij de uitvaardiging van oorkonden door of voor de Duitse orde in het bisdom Utrecht betrokken is geweest. Het resultaat is een gevarieerde en zelfs betrekkelijk bonte verzameling.

Men zou er over kunnen twisten of het wel zin heeft zegels per archiefbestand te publiceren. Ik doe dat niet. Het liefst zie ik zegels tezamen beschreven met de oorkonden waaraan ze bevestigd zijn, maar men kan onmogelijk verlangen dat de vele tienduizenden oorkonden die in Nederland en België uit de late middeleeuwen bewaard gebleven zijn, ook allemaal uitgegeven worden. Als er oorkonden uitgegeven worden, per regio of per thema, dan kan dat niet meer zonder zegelbeschrijvingen. Voor het overige kunnen oorkonden alleen door inventarissen en registers toegankelijk gemaakt worden per archiefbestand. Dat laatste moet dan ook voor zegels gelden. Wat dat betreft is er voor de zegels van het Balfijearchief sprake van een haast ideale ontsluiting.

Wie wil weten wat hij aan zegels in het *Liber sigillorum* van De Vey Mestdagh kan aantreffen, moet bijgevolg te voren enig idee hebben van de samenstelling van het archief en de geschiedenis van de balije met haar afzonderlijke huizen. De nummering van de zegels volgt namelijk die van de inventaris van het balfijearchief door Van Hinsbergen uit 1955 (uitgegeven in 1982). Het is dan ook raadzaam bij het raadplegen van de zegels dit boek er naast te hebben. Een enkele keer levert dat teruglezen moeilijkheden op, omdat de akten niet altijd met de gewenste precisie in de inventaris gespecificeerd worden, bijvoorbeeld met verwijzingen naar een 'omslag' of een 'pak'. Afgezien daarvan is het trouwens ook handig om bij het bladeren in de zegelcatalogus de twee delen op tafel te hebben van het gewichtige oorkondenboek van De Geer tot Oudegein met de verwarrende titel *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde Balie van Utrecht* (Utrecht 1871), dat een selectie biedt van de stukken uit het archief.

Omdat zowel in dit oorkondenboek als in het archief dezelfde volgorde wordt aangehouden, is het toch niet moeilijk via de archiefstukken greep te krijgen op de zegelverzameling. Na een algemeen gedeelte, met onder meer de ordeprivileges en de correspondentie van de landcommandeurs, en een uitvoerig deel met betrekking tot de rechten van de commanderij van Utrecht, volgen de andere, aan Utrecht onderhorige commanderijen, in alfabetische rangschikking. Het zal wel niemand verbazen dat onder de nummers uit de eerste rubriek zich een groot aantal pauselijke bullen en zegels van orde-oversten bevindt. De grote massa bestaat evenwel uit zegels van wie betrokken was bij het de opstellen van rechtstijfels voor de eigendommen van de Orde. Het is een bonte stoet van edellieden, patriciërs, elgenefrden, welgeborenen en huisslieden, optredend in juridische functies als drost, ambtman, schout, schepen, gerichtisman, grietman, gezworene, keurnoot, stelling, of gewoon als belanghebbend privépersoon.

Uiteraard is daarbij sprake van een zekere regionale concentratie. De meeste zegels zijn afkomstig van personen en instellingen uit de directe omgeving

van Utrecht, waar het moederhuis zijn bezittingen had liggen, en uit het rivierengebied, waar de commanderijen van Rhemen, Schelluinen, Schoonhoven, Tiel, Doesburg en Dieren ge goed waren. Verder zijn Leiden en Maasland ruim vertegenwoordigd, vanwege de ordevestigingen aldaar. En dan is er nog enig zwerf materiaal uit het Noorden en Zuidwesten, overgeleverd in de lacuneuze archieven van de ordehuizen van Nes, Schoten, Bunne en Middeldburg.

Wat de onderzoeker met al die zegels kan, is niet in een paar zinnen aan te geven, al was het maar omdat elk zijn eigen vragen stelt. Prosopografisch geïnteresseerden zullen er in ieder geval veel nuttige gegevens in vinden. Voor wat de Duitse orde zelf betreft, is het heel boeiend om de veranderingen van beeldmerk en randschrift per ordehuis, en ook per ambt na te gaan, omdat zij iets leren over de wisselende aspiraties van de orde en haar bestuurders. De Vey Mestdagh geeft daar in zijn korte inleiding al een paar aardige voorbeelden van. Zo vestigt hij de aandacht op de verandering van het beeldmerk van de commanderij van Leiden tussen 1292 en 1382: het Lam Gods met de kruisvaan maakte plaats voor een afbeelding van Sint-Pieter met de sleutels. De vraag is natuurlijk waarom. Zie ik het goed, dan moet die zegelwisseling te maken hebben met het grote conflict dat de Orde in de jaren 1369-1371 had met de stad Leiden en hertog Albrecht van Beieren over de uitoefening van het patronaatsrecht van de Pieterskerk: laatstgenoemde liet na de dood van de Orde-pastoor de stad zelf een zieleherder voordragen, terwijl het patronaatsrecht toch in 1268 door toedoen van zijn 'voorvader' Floris V aan de Orde was geschonken. Na veel protesteren, procederen en paaien slaagde de landcommandeur er in het patronaatsrecht weer volledig in handen te krijgen. Geen wonder dat hij en zijn commandeur-pastoor van Leiden dat ook benadrukt wilden zien in het zegel van hun Duitse Huis aldaar.

Vervolgens is het aardig om te zien hoe in de voorstellingen op de zegels van de ordeleden het persoonlijk element in de vorm van een familiewapen steeds sterker naar voren komt. Ambtsdragers van de Duitse orde was het statutair verboden een persoonlijk zegel te voeren. Wie lid werd van de Orde gaf in beginsel zijn eigen identiteit op ten gunste van de broederschap als geheel. Vandaar ook dat men op grafzerken van ordebroeders tot circa 1400 nooit een familiewapen zal aantreffen. Het enige teken dat toegestaan werd was het ordetekruis. Als we de weinige veerttiende-eeuwse zegels van ordebroeders van de balije Utrecht nalopen, blijkt dat men zich hier keurig aan dat voorschrift heeft gehouden: het zijn kleine, bescheiden zegels met alleen een ordetekruis of een eenvoudige lelie. Zie bijvoorbeeld de ms 459/1 uit 1375 van de pastoor van Maasland Heynricus Meynt, 2197 uit 1399 van de pastoor van Schoonhoven, Gerard van Vliederhoven, en 1821/3 uit 1411

van de pastoor van Doesburg, Johannes Kirstancii. Ik heb overigens sterk de indruk dat de benadrukking van het ordekruis van invloed is geweest op de zegelvoorstellingen van de schepenen van stadjes als Rhenten en Doesburg, waar de Orde een commanderij bezat en de pastoor steeds een ordebroeder was. In de veertiende en vroege vijftiende eeuw kiezen die schepenen wel heel vaak voor een kruis, al dan niet met wat franje in de vorm van een sterrefjes of rozen.

Wat de ordebroeders betreft maakt de anonimiteit van het kruis in hun zegelvoorstelling in de eerste helft van de vijftiende eeuw plaats voor heraldische motieven, waarmee uiteraard de welgeboren of noble afkomst wordt benadrukt. Het is de tijd dat het kruisochthoekig sterk aan weerklank inboet, en dat de Duitse orde langzamerhand verwordt tot een verzorgingsinstituut voor stadsbewuste leden van een steeds kleiner wordende kring van 'laag-adellijke' families. Het zijn allemaal persoonlijke wapens die op de zegels worden gevoerd, bijvoorbeeld op die van de ridderbroeders-commandeurs van Horneck, Gemert, Tiel en Ootmansum uit 1453 (nr 2696). De priesterbroeders, die van burgerlijke komaf waren, deden overigens vrolijk mee aan dit "heraldiseren". Deze tendenties zijn al wel eerder gesignaleerd voor andere balijen van de Orde, onder meer in het opstel van Ratner Kahsnitz: 'Siegel als Zeugnisse der Frömmigkeitgeschichte', in de grote tentoonstellingscatalogus *800 Jahre Deutscher Orden* (Gütersloh en München 1990), p. 368-405. Het blijft echter interessant haar ook voor het Utrechtse aan te wijzen.

Deze voorbeelden mogen volstaan om te laten zien dat de geschiedenis van de Orde door deze gegevens extra kleur krijgt. Het *Liber sigillorum* is al met al een nuttig werk geworden. De beschrijvingen lijken volgens de regelen der kunst te zijn opgemaakt. Er zullen wel een paar randschriften en voorstellingen zijn die door de gebruiker anders gelezen en geïnterpreteerd worden, maar dat zal niet deren. Daartoe zijn de foto's ook bij geleverd. De uitvoering is prachtig en de index is goed te hanteren. Jammer is alleen dat de inleiding en de literatuurlijst een storend aantal spel-, druk-, en vormgevingsfouten bevatten. Alleen in het eerste paragraafje trof ik er al vier aan (met onder andere karwij in plaats van karwei). Zou er soms te weinig correctietijd beschikbaar zijn geweest omdat het werk op een bepaalde datum gepresenteerd moest worden aan een heer van stand?

Contactgroep Signum

Contactgroep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen.

Bestuur

dr B.J.P. van Bavel (voorzitter)
 mw ds M.H.W. Waldus (secretaris)
 drs B. van den Hoven van Genderen (penningmeester)

Secretariaatsadres

mw ds M.H.W. Waldus
 Zirkoon 81
 6922 NE Duiwen
 tel./fax (00-31) (0)316- 26 80 63

Abonnement en lidmaatschap

Voor abonnering en lidmaatschap dient men zich te richten tot het secretariaat, onder vermelding van naam, adres, indien gewenst telefoon- en faxnummer, aanschafplaats en onderwerp van onderzoek. De lidmaatschaps- annex abonnementskosten bedragen f 25 of BF 540 en dienen, onder vermelding van abonnement & lidmaatschap Signum, te worden overgemaakt op: België: bank Brussel Lambert nv, kantoor Leuven, Bondgenotenlaan 31, 3000 Leuven 330-0704245-79 tin.v. Trio-Gemert.
 Nederland: gironummer 721. 12. 13 tin.v. B. van den Hoven van Genderen, Cornelis Dirkszstraat 145, 3554 VK Utrecht.